

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін

Дипломна робота
бакалавра

з теми: «СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ В РОСІЙСЬКІЙ
ІМПЕРІЇ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.»

Виконав студент 4 курсу,
групи Istp1-B17z
Спеціальності 014 Середня освіта
(Історія та правознавство)
Сулятицький Станіслав Іванович

Керівник:
Глушковецький А.Л.,
кандидат історичних наук, доцент

Рецензент:

Кам'янець-Подільський – 2021 року

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ.....	5
РОЗДІЛ 2. НАСЕЛЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ. ПИТАННЯ СТАНОВОЇ ПРИНАЛЕЖНОСТІ.....	12
РОЗДІЛ 3. ПРИВІЛЕЙОВАНІ НЕПОДАТНІ СТАНИ	19
РОЗДІЛ 4. ПОДАТНІ СТАНИ	30
РОЗДІЛ 5. ФОРМУВАННЯ НОВИХ СОЦІАЛЬНИХ СТАНІВ	39
ВИСНОВКИ	47
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	50
ДОДАТКИ	59

ВСТУП

Актуальність дослідження. У кінці XVIII ст. в Росії починається неминучий процес руйнування феодального, кріпосного ладу. На його фоні відбувається зародження нових буржуазних відносин. На початку XIX століття тенденція зберігається, процеси соціальних і економічних змін набувають значно більшого розмаху. У всіх без виключення галузях економіки йде поступове створення ладу, устрою, капіталістичного способу життя, що відповідає концепціям. Класова структура російського суспільства трансформується: разом із старими класами феодалів і селян зароджуються нові, властиві капіталістичним стосункам, класи – буржуазія і пролетаріат. Безумовно, це вимагає внесення певних змін до офіційно закріплених правових норм, регулюючих стосунки станів.

В історії суспільного устрою Росії першої половини XIX століття закріпленого різними законами – закладено ключ до розуміння і усвідомлення подій, що відбувалися пізніше: відміни кріпосного права, революції 1905-1907 рр., лютневої і жовтневої революцій. Глибше розуміння подій того часу могло б допомогти політикам усвідомити процеси, що відбувалися в останні роки існування Радянського Союзу. Сучасній Україні, що прагне до ринкової економіки, обов'язково потрібно проаналізувати історію переходу в XIX ст. до капіталістичних відносин. Досвід, відбитий в законодавчих актах минулих епох, може багато що підказати сьогоднішньому ученому або державному діячеві.

Об'єктом дослідження виступає історія Російської імперії кінця XVIII – першої половини XIX ст.

Предмет дослідження полягає у з'ясуванні особливостей процесу формування і трансформації соціальної структури населення Російської імперії в першій половині XIX ст.

Мета роботи полягає у висвітленні соціальної структури населення Російської Імперії першої половини XIX ст.

Відповідно до мети нами сформовано наступні **завдання**:

- 1) проаналізувати стан наукової розробки дослідження та джерельну базу нашої проблематики;
- 2) з'ясувати підходи, які існують в історичній науці щодо визначення соціальної структури населення Російської Імперії першої половини XIX ст.;
- 3) визначити категорії населення, що входять до привілейованих і неподатних та податних станів;
- 4) вказати соціальні стани, які почали формуватись в першій половині XIX ст.;
- 5) охарактеризувати основні та нові соціальні стани.

Хронологічні межі роботи охоплюють першу половину XIX ст. За ці рамки виходять окремі дані, що носять допоміжний характер для з'ясування соціальної структури населення Російської імперії першої половини XIX ст.

Методологічні основи дослідження склали принципи науковості, історизму, об'єктивності. В процесі роботи нами застосовувались, узагальнюючий, аналітико-синтетичний методи дослідження. Використання подібного інструментарію сприяло глибшому розкриттю існуючої наукової проблеми.

Практичне значення роботи полягає в тому, що поданий та систематизований матеріал може бути використаний при читанні курсу "Історія народів Російської імперії" у вузах, при підготовці семінарів та рефератів, наукових доповідей.

Структура роботи. Робота складається із вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків.

ВИСНОВКИ

Соціальна структура населення Російської імперії першої половини XIX ст. знайшла своє відображення в значній кількості робіт, як дореволюційних, радянських, так і сучасних російських та вітчизняних науковців. Їх публікації, зроблені на основі значного комплексу джерел, дають змогу з'ясувати станову структуру тогочасного російського суспільства.

У той же час потрібно наголосити, що в історичній науці є серйозні розбіжності у плані визначення основних соціальних станів Російської імперії першої половини XIX ст. Згідно законодавства найбагатшим, освіченим і привілейованим станом було дворянство. Найважливішим привілеєм було володіння кріпосними селянами. До привілейованих станів відносилось і духовенство. Найчисленнішим і пригнобленим станом було селянство, яке поділялось на поміщицьких, удільних та державних. Останню групу склали міські обивателі – міщани. У той же час у структуру міських обивателів входило купецтво, яке мало ряд важливих привілеїв. Купці першої гільдії мали переважне право вести велику зовнішню торгівлю, другій гільдії – велику внутрішню торгівлю, третьою – дрібну місцеву торгівлю. У міщанстві перебувало непривілейоване населення міст – ремісники, дрібні торговці, наймані робітники. Усі вони були обкладені високими податками, поставляли рекрутів в армію та не звільнялися від тілесних покарань. Офіційний соціальний розподіл, згідно Закону про стани від 1832 р., в значній мірі не відображає реалії того часу. У документі зазначено чотири станові групи: дворянства, духовенства і сільських та міських обивателів. Вони безперечно не відображали всю повноту соціальної структури. Більше того, такий визначний російський державний діяч, як М.Сперанський (причетний до Закону про стани), пропонував інший розподіл, згідно якого до дворянства та духовенства у соціальну структуру населення Російської імперії першої половини XIX ст. замість сільських і міських обивателів передбачалась інша соціальна група – робітниче населення. У

передреволюційний період російський професор Арсен'єв, повністю усвідомлюючи вади офіційного розподілу, запропонував виділити лише дві соціальних класи: 1) виробничий (купці, міщани, вільні люди, державні, удільні та поміщицькі селяни, селяни різних відомств, тобто конюшні дворові тощо); 2) невиробничий (дворянство, духовництво, військові та різночинці). Щоб якось виправити неузгодженість в радянські часи було запропоновано іншу структуру: 1) привілейовані стани (дворяни, духовенство, почесні громадяни, купці); 2) напівпривілейовані стани (одnodворці, козаки); 3) податні стани (міщани та селяни). Останній поділ має чимало позитивного, однак у ньому не зазначаються нові соціальні прошарки (буржуазія та робітництво).

Згідно нашого поділу на стани соціальна структура населення Російської імперії першої половини XIX ст. розподілялась на: 1) привілейовані та неподатні стани; 2) податні стани та 3) нові стани, які почали активно формуватись у цей час.

Відповідно до нашого поділу до привілейованих та неподатних станів увійшли дворяни та духовенство. Обидва стани знаходились на вершині тогочасної соціальної драбини. Кожна із груп привілейованого стану мала свої шляхи формування. Однак ближче до середини XIX ст. їх станова мобільність значно зменшилась. У той же час вище представництво духовенства робить не безуспішні спроби добитись від влади можливості отримання ним статусу дворян. Як дворянство, так і духовенство, в середині своєї соціальної групи мало ще й власний розподіл. Мірилом серед дворянства виступала кількість належних ним кріпаків. Дворянство найбільшою мірою ідеальному типу стану.

У найменшій мірі ідеальному типу стану відповідало селянство. Воно поділялось на три розряди: поміщицьких, державних та удільних селян. В середині кожен із розрядів мав свій поділ на бідних, середніх і заможних. Мірилом виступала кількість коней у власності. Серед податного населення Росії першої половини значне місце посідали міщани, купецтво (яке поділось

на 3 гільдії) та ремісництво. Своєрідним соціальним станом були козацтво, однодворці та різночинці. Ще однією з соціальних груп податного стану, яка знаходилась на найнижчому рівні соціальної драбини були іновірці.

У першій половині XIX ст. набув поширення процес формування нових соціальних станів буржуазії та робітників. Базою для формування першого стало купецтво та розбагатіле селянство, зайняті у мануфактурному, а пізніше – у фабричному виробництві. Головним джерелом формування робітництва було селянство. З нього склались вотчинні, посесійні та вільнонаймані робітники. У певній мірі відношення до формування робітництва мало й міське населення. До середини XIX ст. відбулось згорання посесійного робітництва, а натомість зростання чисельності вільнонайманих робітників.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

1. Законы о состояниях // Свод законов Российской империи [С дополнительными узаконениями, разъяснениями Правительственного Сената, Св. Синода, циркулярами министерства внутренних дел [Сост. М.Н. Палибин]. Санкт-Петербург, 1901. 420 с.
2. Записка А.П. Заблоцкого-Десятовского “О крепостном состоянии в России” 1841 г. // Сб. док. по истории СССР для семинарских и практических занятий (период капитализма). Первая половина XIX века / [Федоров В.А.] Учеб. Пособие. Москва: Высшая школа, 1974. С. 27-35.
3. Население Российской империи в 1836 г. URL: [ou.tsu.ru /hischool /soslov/pred](http://ou.tsu.ru/hischool/soslov/pred).
4. О крестьянских промыслах // Практикум по истории СССР XIX век [Сост. И.В. Кузнецов, Л.Ф. Захарова]. Москва: Просвещение, 1970. С. 21-22.
5. О числе крестьян, мещан и купцов в России (по последним трем ревизиям) // Практикум по истории СССР XIX век [Сост. И.В. Кузнецов, Л.Ф. Захарова]. Москва: Просвещение, 1970. С.10-11.
6. Общее число заведений и рабочих (кроме заводов гонных, винокуренных, пивоваренных и мельниц) // Практикум по истории СССР XIX век [Сост. И.В. Кузнецов, Л.Ф. Захарова]. Москва: Просвещение, 1970. С. 16.
7. План государственного преобразования М.М. Сперанского // Хрестоматия по истории СССР в 2 т. [Сост. С.С. Дмитриев и М.В. Нечкина]. Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство Наркомпроса РСФСР, 1941. С. 266-267.
8. Положение о лифляндских крестьянах 26 марта 1819 г. // Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). Санкт-Петербург, 1830. Т. 36. С. 543-563.
9. Положение об эстляндских крестьянах 23 мая 1816 г. // ПСЗРИ. Санкт-Петербург, 1830. Т. 33. С.728-731.

10. Постепенное распространение однодворческого населения в Воронежской губернии / [Под. ред. П.Н.Небольсина]. Записки русского императорского географического общества . Кн. XII. Санкт-Петербург, 1857. 325 с.
11. Рабочие движение в России в XIX веке. Сб. док. и матер. Т.1. / [Под ред. А.М. Панкратовой]. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1951. 1039 с.
12. Развитие промышленности в России во второй четверти XIX в. // Хрестоматия по истории СССР в 2 т. [Сост. С.С. Дмитриев и М.В. Нечкина]. Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство Наркомпроса РСФСР, 1941. С. 376.
13. Сословный состав России по данным 9-й ревизии. URL: [ou.tsu.ru /hischool /soslov/pred](http://ou.tsu.ru/hischool/soslov/pred).
14. Увольнение посессионных рабочих // Хрестоматия по истории СССР в 2 т. [Сост. С.С. Дмитриев и М.В. Нечкина]. Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство Наркомпроса РСФСР, 1941. С.402-403.
15. Указ о праве купцов, мещан и казенных крестьян покупать земли // ПСЗРИ. Санкт-Петербург, 1830. Т. 26. С. 862-863.
16. Указ о свободных хлебопашцах // ПСЗРИ. Санкт-Петербург, 1830. Т.27. С. 462-463.
17. Указ об обязанных крестьянах // ПСЗРИ. Санкт-Петербург, 1830. Т.17. Отд. 1. С. 261-262.
18. Учреждение для эстляндских крестьян // ПСЗРИ. Санкт-Петербург, 1830. Т. 33. С. 670-671.
19. Число помещичьих крестьян, уволенных в свободные хлебопашцы с 1803 по 1858 гг. на основании указа 20 февраля 1803 г. // Сб. док. по истории СССР для семинарских и практических занятий (период капитализма). Первая половина XIX века / [Федоров В.А.] Учеб. Пособие. Москва: Высшая школа, 1974. С. 61.

Література

20. Агафонов О. На службе России // Родина. 2004. № 5. С. 17-21.
21. Акользина М.К. Провинциальное купечество первой половины XIX в. (по материалам Моршанска Тамбовской губернии) // Торговля, купечество и таможенное дело в России XVI – XIX вв. Сб. матер. Второй Междунар. науч. конф. (Курск, 2009 г.) [Сост. А.И. Раздорский]. Курск, 2009. С. 273-276.
22. Александров В.А. Сельская община в России (XVIII-начало XIX в. Москва: Наука, 1976. 324 с.
23. Андросов В. Хозяйственная статистика России. Москва: Б.и., 1827. 283 с.
24. Арбузов Л.А. Очерк истории Лифтляндии, Естляндии и Курляндии. Санкт-Петербург: Б.и., 1912. 297 с.
25. Безотосный В. Кто такие казаки // Родина. 2004. №5. С. 7-13.
26. Вирштафтер Елис К. Социальные структуры. Разночинцы в Российской империи. Москва: Логос, 2009. 272 с.
27. Водарский Я.Е. Дворянское землевладение в России в XVII – первой половине XIX в. Москва: Наука, 1988. 303 с.
28. Горак А. Унификация положения купечества Царства Польского и Российской империи в середине XIX века // Торговля, купечество и таможенное дело в России XVI – XIX вв. Сб. матер. Второй Междунар. науч. конф. (Курск, 2009 г.) [Сост. А.И. Раздорский]. Курск, 2009. С. 250-255.
29. Гуржій І., Гуржій О. Соціально-економічне становище, джерела формування та етнічний склад купецтва Києва у другій половині XVIII – першій половині XIX ст. // Україна крізь віки. Зб. на наук. праць на пошану академіка НАН України професора В.Смолія. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. С. 657-673.
30. Гуржій І. О. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Київ: Держполітвидав УРСР, 1958. 180 с.

31. Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні: (з кінця XVIII ст. до 1861 р.). Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. 207 с.
32. Донік О. Купецтво України в XIX – на початку XX ст. // Україна крізь віки. Зб. на наук. праць на пошану академіка НАН України професора В.Смоля. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. С. 702-719.
33. Злотников М.Ф. От мануфактуры к фабрике // Вопросы истории. 1946. № 11-12. С. 32-39.
34. Энгельман Х. История крепостного права в России. Москва: Издание С. Скимунта, 1900. 443 с.
35. Игнатович И.И. Помещичьи крестьяне накануне освобождения. Москва: Б.и., 1910. 312 с.
36. Индова Е.И. Крепостное хозяйство в начале XIX века. По материалам вотчинного архива Воронцовых [Отв. ред. А.А. Новосельский]. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1955. 200 с.
37. История России XIX – начала XX вв.: учебн. / [Под ред. И.А. Федосова]. Москва: Высшая школа, 1981. 462 с.
38. История России XIX – начала XX вв. Учебн. для исторических факультетов университетов / [Под ред. В.А. Федорова]. Москва: Издательство ЗЕРЦАЛО, 1998. 752 с.
39. История России в новейшее время: Учеб. / [Под ред. А.Б. Безбородова]. Москва: ИНФРА-М, 2004. 416 с.
40. История России с древнейших времен до 1861 года: Учеб. для вузов / [Н.И. Павленко., И.Л. Андреев, В.А. Федоров; Под ред. Н.И. Павленко]. 3-е изд. перераб. Москва: Высшая школа, 2004. 536 с.
41. История России с древнейших времен до начала XXI века: учеб. пос. для студентов вузов / [М.М. Горинов, А.А. Горский, А.А. Данилов и др.]. 6-е изд., пересмотр. Москва: Дрофа, 2005. 656 с.
42. История СССР: Учебник для студентов институтов культуры. В 2-х ч. Ч.1 / [Под ред. Н. Е. Артемова]. Москва: Высшая школа, 1982. Ч.1. 512 с.

43. История СССР с древнейших времен до наших дней. В двух сериях в 12 т. Первая серия. Т.4. Назревание кризиса крепостного строя в первой половине XIX в. / [Ред. коллегия А.П. Бажова, Б.Г. Литвак, О.В. Орлик, Н.А. Смринов, А.В. Фадеев]. Москва: Наука, 1967. 743 с.
44. История Урала с древнейших времен до 1861 г. / [Отв. ред. А.А. Преображенский]. Москва: Наука, 1989. 608 с.
45. Історія робітничого класу в УРСР. В 2 т. / [Ф.Е. Лось, О.І. Гуржій, Й.Т.Щербина, О.Л. Лугова]. Київ: Наукова думка. Т.2. 567 с.
46. Історія СРСР в 2 т. Т.2. Росія в XIX ст. / [Під ред. М.В. Нечкіної]. Київ: державне вид-во політична література, 1950. 672 с.
47. Ігнат'єва Т. Купецтво Правобережної України в кінці XVIII – першій половині XIX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. пед. ун-ту: історичні науки. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський держ. пед. ун-т, інформаційно-видавничий відділ, 2003. Т.11. С. 172-179.
48. Кабанов П.И. Курс лекций по истории СССР (1800-1917 г.). Москва: Высшая школа, 1963. 383 с.
49. Кабузан В.М. Крепостное крестьянство России в XVIII – 50-х годах XIX века. Численность, состав и размещение // История СССР. 1982. №3. С. 67-85.
50. Ковальченко И.Д. Русское крепостное крестьянство в первой половине XIX века. Москва: Изд-во Московского ун-та, 1967. 399 с.
51. Краснов П. Жемчужины в имперской короне // Родина. 20004. № 5. С. 14-16.
52. Краткая история СССР в 2 ч. Ч.1. С древнейших врем до Великой Октябрьской Социалистической Революции. Изд. 3-е, перераб. и дополн. / [Отв. ред. Н.Е. Носов]. Москва: Наука, 1978. 455 с.
53. Лазанская Т. И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса Феодално-крепостнической системы / [Отв. ред. Е.И. Луговая]. Киев: Ин-т Истории АН УССР, 1989. 315 с.

- 54.Лазанська Т.І. Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. //Український історичний журнал. 1996. №2. С. 65-73.
- 55.Малий В.В. Історія народів Росії XIX століття (до 1861 р.): Навчальний посіб. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. 384 с.
- 56.Мешалин И.В. Текстильная промышленность крестьян Московской губернии в XVIII и первой половине XIX века [Отв. ред. Н.М. Дружинин]. Москва-Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1950. 257 с.
- 57.Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. В 2 т. изд. 3-е, испр. и доп. Санкт-Петербург: Дмитрий Булавин, 2003. Т.1. 545 с.
- 58.Нефедов С.А. Демографический-структурный анализ социально-экономической истории России. Конец XV – начало XX века. Екатеринбург: Издательство УГГУ, 2005. 543 с.
- 59.Окунь С.Б. Нариси з історії СРСР. Кінець XVIII – перша чверть XIX століття. Київ: Радянська школа, 1957. 395 с.
- 60.Парсеньев К. О населении России и крепостном праве // Хрестоматия по истории СССР с древнейших времен до 1861 г: Учеб. пособ. для студентов пед. Ин-тов по спец. “История” / [Сост. П.П.Епифанов, О.П. Епифанова]. Москва: Просвещение, 1987. С. 302-303.
- 61.Рашин А.Г. Население России за 100 лет (1811-1911) / [Под ред. С.Г. Струмилина]. Москва: Госиздат, 1956. 352 с.
- 62.Рашин А.Г. Формирование промышленного пролетариата в России. Статистико-экономический очерки / [Под ред. С.Г. Струмилина]. Москва: Соцакгиз, 1940. 464 с.
- 63.Рындзюнский П.Г. Городское гражданство дореформенной России. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1958. 559 с.
- 64.Рындзюнский П.Г. Городское население // Очерки экономической истории России первой половины XIX века. Сб. ст. [Под ред. М.К. Рожковой]. Москва: Соцакгиз, 1959. С. 276-358.

- 65.Рындзюнский П.Г. Мелкая промышленность (ремесло и мелкотоварное производство) // Очерки экономической истории России первой половины XIX века. Сб. ст. [Под ред. М.К. Рожковой]. Москва: Соцэкгиз, 1959. С. 62-117.
- 66.Рындзюнский П.Г. Утверждение капитализма в России (1850-1880 гг.). Москва: Наука, 1978. 295 с.
- 67.Рожкова М.К. Сельское хозяйство и положение крестьянства // Очерки экономической истории России первой половины XIX века. Сб. ст. [Под ред. М.К. Рожковой]. Москва: Соцэкгиз, 1959. С. 5-61.
- 68.Рубакин Н.А. Россия в цифрах. Страна. Народ. Сословия. Классы. [Опыт статистической характеристики сословно-классового населения Российской империи]. Санкт-Петербург: Вестник знания, 1912. 216 с.
- 69.Самохин Ю.М. Экономическая история России. Москва: ГУ ВШЭ, 2001. 405 с.
- 70.Семевский В.И. Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX в. в 2 т. Санкт-Петербург, 1888. Т.1. 298 с.
- 71.Сибирь в составе Российской империи / И.Л. Дамашек, Л.М. Дамашек, В.П. Зиновьев, А.В. Ремнев и др. [Редкол. Серии "Окраины Российской империи" А.И. Миллер (председ.), А.В. Ремнев, А. Рибер]. Москва: Новое литературное обозрение, 2007. 368 с.
- 72.Сивков К.В. Очерки по истории крепостного хозяйства и крестьянского движения в России в первой половине XIX в. [По материалам архива степных вотчин Юсуповых]. Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1951. 251 с.
- 73.Сигида Г.А. Основні форми торговельної діяльності купецтва України упродовж першої половини XIX ст. // Наукові праці істор. ф-ту Запорізького нац. ун-ту. Запоріжжя: Б.в., 2010. Вип. 37. С. 56-60.
- 74.Скальковский К.А. Современная Россия. Очерки нашей государственной и общественной жизни. Санкт-Петербург: Б.и., 1889. 523 с.

- 75.Смирнова М.А. Мемуары петербургских купцов XIX в. в отечественной историографии // Торговля, купечество и таможенное дело в России XVI – XIX вв. Сб. матер. Второй Междунар. науч. конф. (Курск, 2009 г.) [Сост. А.И. Раздорский]. Курск: Б.и., 2009. С. 344-347.
- 76.Сушинський Б.І. Всесвітня козацька енциклопедія / [худ. Оформлення О.П. Чередниченко]. Одеса: Вид. дім “ЯВФ”, 2007. 570 с.
- 77.Туган-Барановский М.И. Русская фабрика в прошлом и настоящем. Историческое развитие русской фабрики в XIX в. Изд. 3. Москва: Московский рабочий, 1922. 429 с.
- 78.Фадеев А.В. Дореформенная Россия (1800-1861 гг.). Москва: Издательство Московского университета, 1960. 183 с.
- 79.Філінюк А.Г., Ігнат'єва Т.В. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII – 50-ті роки XIX століття): Монографія. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет: редакційно-видавничий відділ, 2006. 316 с.
- 80.Чистяков А.Ю. Крестьянская торговля в Санкт-Петербургской губернии (конец XVIII – XIX в.) // Торговля, купечество и таможенное дело в России XVI-XIX вв. Сб. матер. Второй Междунар. науч. конф. (Курск, 2009 г.) [Сост. А.И. Раздорский]. Курск: Б.и., 2009. С. 269-272.
- 81.Шевченко М.М. История крепостного права в России. Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1981. 255 с.
- 82.Яблочков М. История дворянского сословия в России. Санкт-Петербург: Типография А.М. Котомина, 1876. 680 с.
- 83.Яцунский В.К. Крупная промышленность России в 1790-1860 гг. // Очерки экономической истории России первой половины XIX века. Сб. ст. [Под ред. М.К. Рожковой]. Москва: Соцэкгиз, 1959. С.118-220.
- 84.Яцунский В.К., Рожкова М.К. Рабочие дореформенной России // Очерки экономической истории России первой половины XIX века. Сб. ст. [Под ред. М.К. Рожковой]. Москва: Соцэкгиз, 1959. С. 221-245.